

Ўзбекистон Республикасида нақд пул муомиласи ва нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг ҳуқуқий тартибга солиш

РЕЖА

КИРИШ

АСОСИЙ ҚИСМ

1. Валюта ва валюта бойликлари тушунчаси
2. Пул тизими тушунчаси
3. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ҳуқуқий асослари
4. Нақд пул муомиласининг ҳуқуқий асослари
5. Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг ҳуқуқий асослари

ХУЛОСА

КИРИШ

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлини танлаб олди.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг барча соҳаларида юз бераётган кенг қўламли ислоҳотлар каби иқтисодиёт-молия соҳасидаги ислоҳотлар ҳам борган сари чуқурлашиб, бозор муносабатлари асосида янги мустақил миллий иқтисодиётни барпо этиш жараёнлари тезлашмоқда.

Мустақилликнинг қўлга киритилиши билан республикамызда туб иқтисодий-молиявий ислоҳотларни амалга оширишнинг ўзига хос йўли танлаб олинди, сабаби Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан сўнг республикамыз хоҳиш-иродасига, манфаатларига мос келадиган мустақил иқтисодий-молиявий ислоҳотларни амалга ошириш имконияти туғилди. Бундай ислоҳотлар Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилиб, олға сурилган бешта асосий тамойилда акс этган бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтишнинг сиёсий ва ижтимоий ларзаларсиз, босқичма-босқич тараққиётни таъминлаб беришни назарда тутди. И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» номли китобида иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг ғоят муҳим йўналишларини белгилаб берилган бўлиб, бу йўналишлар бир неча соҳаларга бўлингандир. Жумладан: молия ва солиқ сиёсати соҳасида; пул-кредит сиёсати соҳасида; нарх-наво бўйича ва пулнинг қадрсизланишига қарши сиёсат соҳасида.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ислоҳотлар мамлакатнинг иқтисодиётига, молияга, пул муомиласига, банк фаолиятига, умуман олганда молия тизимини ташкил этувчи барча даражадаги бўғинларга ўз таъсирини кўрсатди. 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг алоҳида боби молия, солиқ ва кредит масалаларига бағишланди. Ўзбекистон Республикасида молия соҳасига оид жуда кўп қонунлар қабул қилинди.

Бозор муносабатларининг бутун тизимини бирлаштиришга ва унинг ички уйғунлигини таъминлашга хизмат қиладиган янги «Солиқ кодекси»нинг қабул қилиниши эса алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бошқа соҳалар каби молия ҳуқуқи соҳасида ҳам қилиниши лозим бўлган ишлар, ечимини кутаётган муаммолар юзага келди.

Республикамызда иқтисодий ислоҳотларни самарали олиб борилишида молия соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг барча мураккаб томонларини профессионал даражада юридик саводхонлик билан тушуниб, ҳал эта билиши лозим бўлган юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш зарурати юзага келди. Шуларни инobatта олган ҳолда, «Молия ҳуқуқи» дарслигини қайта кўриб чиқиб, муаллифлар, уни замон талабларига жавоб берадиган даражада тайёрлашга киришди.

Ҳозирги вақтда молиявий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муаммоси - Ўзбекистон давлатининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида долзарблиги билан ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгунга қадар совет олимлари томонидан ёзилган «Советское финансовое право» дарслиги ҳамма 15 та иттифокчи республикаларда ўқитилиши мажбур бўлган. Иттифокдош республикаларнинг олимлари ўз фикр ва мулоҳазаларини беролмас эдилар. Мана мустақиллик шарофати билан Ўзбекистондаги ҳуқуқшунослар ҳам молия, солиқ ҳуқуқи бўйича дарсликлар ёза бошладилар. Дастлаб «Молия ҳуқуқи» дарслиги М. Йўлдошев ва Й. Турсунов томонидан тайёрланди. Л.Б. Хван томонидан рус ва ўзбек тилларида «Солиқ ҳуқуқи» дарслиги тайёрланди.

Юзага келаётган Ўзбекистон Республикасининг молия ҳуқуқи - бу мамлакат молиясини мустаҳкамлаш ва ишлаб чиқариш потенциалини оширишдаги янги ҳолатдир.

Валюта ва валюта бойликлари тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўзининг миллий валютасини "СЎМ"ни жорий этди ва хориж валютаси иштирокида операцияларни мустақил равишда амалга ошира бошлади. Табиийки, валютанинг ўзи нима деган савол туғилади?

Валюта тушунчаси икки маънода ишлатилади, яъни: биринчидан, валюта давлатнинг пул бирлиги ҳисобланади; иккинчидан, валюта хориж давлатларининг пул бирлиги, шунингдек халқаро ҳисоб-китобларда қўлланиладиган ва хориж пул бирлигида ифодаланган кредит ва тўлов ҳужжатлари ҳисобланади.

Молияда, шунингдек молия ҳукукида "валюта" тушунчаси кўпинча иккинчи (хориж давлатларининг пул бирлиги) маъносида ишлатилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда валютани ички ва ташқи валютага бўлишимиз мумкин. Ички ва ташқи валюта ўртасидаги фарқни очиб бериш учун:

- а) битта давлат ҳудудида фойдаланиладиган ва конвертация қилинмайдиган валюта;
- б) хориж валютасига алмаштириладиган ва халқаро бозорда тўлов воситаси ҳисобланадиган конвертация қилина-диган валюта;
- в) ташқи валюта операцияларида ва баъзи бир субъект-лар ўртасида қисман фойдаланиладиган валюта қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майда қабул қилинган "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги қонуни¹да илк бор "валюта" ҳақида тушунча берилди.

Мазкур қонуннинг 1-моддасига биноан Ўзбекистон Рес-публикасининг пул бирлиги "СЎМ" ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ягона қонуний тўлов воситаси бўлган Ўзбекистон Республикаси пул бирлигининг харид қоби-лиятини мустаҳкамлашга қаратилган ягона пул-кредит сиёсати ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг валютаси - бу:

- муомилада бўлган, шунингдек муомиладан чиқа-рилган ёки чиқариладиган, лекин тегишли банкнотлар ва тангалар билан алмаштириладиган сўм ҳисобланади;

- Ўзбекистон Республикаси банкларидаги ҳисоб ракамларда сақланадиган пул маблағлари ҳисобланади;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида банк ва кредит муассасаларидаги ҳисоб ракамларда сақла-надиган пул маблағлари. Бу Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг хориж давлатлари тегишли органи билан, мазкур хориж давлатида Ўзбекистон Республикаси валютасининг қонуний пул воситаси сифатида фойдаланиш тўғрисидаги шартномаси асосида амалга оширилади.

Бундан ташқари мазкур қонуннинг 1-моддасида валюта бойликларига таъриф берилган бўлиб, улар жумласига қуйидагилар киради:

- а) хориж валютаси - бу тегишли ажнабий давлатда муомилада бўлган ва қонуний тўлов воситаси ҳисобланган банкнот кўринишидаги хориж пул белгилари, шунингдек муомиладан чиқарилган ёки чиқарилаётган, аммо Ўзбекистон Республикаси пул белгиларига алмаштирилиши лозим бўлган хориж пул белгилари; счётларда ва омонатларда бўлган хорижий давлатларнинг пул birlikларидаги маблағлардир;

- б) хориж валютасидаги қимматли қоғозлар-жамғарма бойликлари (акциялар, облигациялар ва бошқалар);

- в) хориж валютасидаги тўлов ҳужжатлари (чеклар, векселлар, аккредитивлар ва бошқалар);

- г) қимматбаҳо металллар-ҳар қандай кўриниш ва ҳолатдаги олтин, кумуш, платина ҳамда платина гуруҳига кирувчи металллар;

- д) табиий қимматбаҳо тошлар-сайқал берилган ва сайқал берилмаган шаклдаги олмос, лаъл, зумрад, ёқут ва бошқалар.

Валюта курси деганда икки ёки ундан ортиқ давлатлар валютасининг ўзаро нисбати тушунилади. Валюта курси, одатда, валюта бозоридаги валютага бўлган талаб ва таклиф

асосида жорий этилади. Лекин валюта курси давлат томонидан бир томонлама тартибда жорий этилиши ҳам мумкин. "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги қонуннинг 4-моддасига биноан хориж валютасининг Ўзбекистон Республикаси пул бирлигига нисбатан курсини аниқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланади.

Пул тизими тушунчаси

Давлатнинг хўжалик-ташкилий функцияси-пул муомиласини ҳуқуқий тартибга солиш орқали амалга оширилади. Давлат пул ёрдамида мамлакатнинг иқтисодиётига таъсир кўрсатади, яъни пул ёрдамида меҳнат ва истеъмол ҳисобга олинади, улар назорат қилинади; хўжалик юритишнинг усуллари амалга оширилади; иқтисод режими ва хўжалик ҳисоботи мустаҳкамланади. Умуман олганда, давлат пулдан иқтисодни ташкил этиш мақсадида фойдаланади.

Давлат пул тизими - бу давлат томонидан пул муомила-сининг ташкил этиш усулининг ўрнатилишидир.

Олдинги боблардан бизга маълумки, пул - бу иқтисодий категориядир. Иқтисодий адабиётларда кўрсатилишича, пул эквивалент сифатида хизмат қилувчи махсус товар тури ҳисобланади.

Пул иқтисодий категория сифатида турли хил вазифа-ларни бажаради. Пул, биринчи навбатда, товар кўринишидаги ва товарсиз кўринишдаги (солиқлар, жарималар) операцияларни амалга оширишда тўлов воситаси сифатида хизмат қилади.

Пулнинг асосий вазифаларига қуйидагиларни кирити-шимиз мумкин:

- нарх ҳажмини белгилаш;
- муомила воситаси;
- тўлов воситаси;
- жамлаш ва омонат воситаси;
- дунё пуллари.

Иқтисодий ва ноиқтисодий муносабатларни тартибга солишда пулнинг роли каттадир. Пул ёрдамида кредит ва бошқа операциялар амалга оширилади. Шу сабабли пул иқтисодни, унинг айрим бир соҳаларини, иқтисодий фаолиятнинг айрим субъектларини, шунингдек ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг самараси бўлиб ҳисобланади. Пул ёрдамида давлат ва жамиятнинг ортиқча иқтисодий ва ноиқтисодий операцияларини амалга ошириш қисқартирилади. Масалан, давлат бошқа импорт товарларига нисбатан ўзининг товар муносабатларига юқори божхона божини ўрнатиши мумкин ва бошқалар.

Пул мамлакат иқтисодининг ҳолатини, биринчи навбатда, бозорларнинг товарлар билан тўлдирилганлигини, иқтисодий ва ноиқтисодий муносабатлар субъектларининг молиявий таъминланганлик даражасини ифода этади.

Пул - бу шундай махсус товарки, у бошқа ҳамма товар-лар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради. Ҳамма товарлар сингари пул ҳам, қийматга ва истеъмол қийматига эга. Шу маънода у бошқа оддий товарлардан фарқ қилади.

Пул бозор иқтисодиётининг муҳим омилини ташкил қилади. Ҳозирги иқтисодий ҳаёт, хусусан, бозор иқтисодиёти пул билан тирикдир. Пул бўлмаган жойда бозор иқтисодиёти бўлиши мумкин эмас. Бозор иқтисоди товарлар ва товарлашган хизматларнинг ишлаб чиқаришидан бошлаб, то истеъмолгача бўлган ҳаракатдан иборатки, бу пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чиқариш ресурслари бозорда пулга ҳарид қилиниб, товарлар яратилади ва пул даромадларига айирбошлашиб, истеъмолга ўтади. Товарлар истеъмолгами ёки инвестиция (ишлаб чиқариш) учун сарф этиладими, барибир пул ёрдамида ҳаракатга келади.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомиласини уюштириш, пуллари айирбошлаш, уларни сақлаш, тақсимлаш, бўш пулни қарзга бериш, яъни уни сотиш, пул воситасида молияни ташкил этиш каби иқтисодий алоқалар янада кучайиб, мураккаблашиб боради. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсга айланади ва улар иштирокида товарлар яратилади ҳамда сотилиб, яна пул кўринишига келади.

Бизга маълумки, турли давлатларда турли вақтларда пул вазифасини ҳар хил товарлар бажариб келган. Бунда маълум бир ҳудудда яшовчи аҳолининг географик, миллий ва бошқа хусусиятлари, шунингдек бу ҳудудларнинг хўжалик фаолияти-нинг хусусиятлари ҳисобга олинади эди. Вақт ўтиши билан деярли барча давлатларда универсал пул воситаси ҳисобланган-олтин қўлланила бошланди. Олтин кўпгина ўзига хос

хусусиятларга эгадир: биринчи хусусияти - бу унинг жисмоний хусусиятларининг ўзгармаслигидир; иккинчидан, унинг қатъий-лигидир; учинчидан, унга кетадиган маблағ ва меҳнат ҳажмининг юқорилиги ва бошқалар. Лекин олтиннинг пул сифатидаги муомиласи бир қанча қийинчиликларни ҳам туғдиради. Шу сабабли, XVII-XIX асрларда деярли барча мамлакатлар маълум бир олтин массасига ифодаланган қоғоз кўринишидаги пулларга ўтишди. Узоқ вақт давомида бу қоғоз пуллари эгалари уларни тенг ҳажмдаги олтинга алмаштириш ҳуқуқига эга эдилар.

Ҳозирги вақтда кўпгина давлатлар ва банклар қоғоз кўринишидаги пулларни олтинга алмаштириш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлардан воз кечган.

Олдинги вақтларда қоғоз пулларда уларнинг олтинга бўлган нисбати ёзиб қўйилар эди. Масалан 1920 йиллардаги собиқ Иттифоқнинг иқтисодий сиёсат даврида муомилада бўлган рублда мана шундай ёзувларни учратиш мумкин эди. Ҳозирда кўпгина давлатлар бундан воз кечмоқда. Сабаби, пул бирликлари (қоғоз пуллар ҳам, тангалар ҳам) эмитетнинг (яъни давлатнинг) барча активлари билан таъминлангандир. Бу ҳолат давлатларнинг пул муомиласи тўғрисидаги қонунчилик актларида мустаҳкамланган. Масалан, "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги қонуннинг 33-моддасига биноан муомилада бўлган банкнотлар ва тангалар Марказий банкнинг қатъи мажбуриятлари ҳисобланади ва унинг жамики активлари билан таъминланади. Шу сабабли, ҳар бир банкнотда (тангада) унинг олтинга нисбати, алмаштирилиши ёки бошқа усулларда таъминланганлигини кўрсатишга ҳолат қолмади. Олдинги вақтларда муомилада бўлган расмий пул бирлигининг "олтин" мазмуни бекор қилинди.

Бундан ташқари пул вазифасини, олтиндан ташқари, бошқа қимматбаҳо металллар-кумуш, платина ҳам бажарган. Ҳозирги вақтда кумушдан тангалар ясовчи давлатлар сони жуда оздир. Ўзбекистон Республикасида олтин, кумуш ва платинадан тангалар фақатгина махсус тайёрланган ва қадоқланган совғалар ("сувенир") сифатида чиқарилиши мумкин.

Пуллар муомилада давлат томонидан, аниқроғи у ваколат берган банклар томонидан чиқарилади. Ўзбекистон Респуб-ликасида пул бирликларини чиқариш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки зиммасига юклатилган.

Пул бирликлари герб, байроқ сингари давлат рамзи бўлиб ҳисобланади.

Расмий пул бирликлари давлат қонунчилик актларида назарда тутилгандир. Баъзи ҳолларда давлат ҳудудида унинг рухсати билан ёки рухсатсиз бошқа пул бирликлари ҳам муомилада бўлиши мумкин. Бундай пул бирликлари расмий пул бирликларининг етишмовчилигидан келиб чиқиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ҳуқуқий асослари

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси сиёсий жиҳатдан мустақилликка эришди. Эндиги вазифа иқтисодий мустақилликни таъминлаш ва бозор муносабатларига асосланган жамият куриш билан боғлиқ қатор муоммоларни ҳал қилишдан иборатдир.

Ҳар қандай давлатнинг мустақиллигини таъминлайдиган бир қанча омиллар мавжуд, булар: чегара, чегарани қўриқлай-диган қўшин, давлат рамзлари-байроқ, герб ҳамда иқтисодий муомила воситаси бўлмиш миллий валютадир.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йил ноябрь ойидан бошлаб аввал сўм купонларни, сўнг миллий валютани муомилага киритди. Бунинг сабаби шундаки:

биринчидан: бозор тармоқлари, айниқса пул-кредит муомиласи соҳасидаги муносабатлар ҳали мукамал эмас эди. Миллий пулнинг бирданига жорий этилиши-иқтисодиётнинг умумий ҳолатига, муомила тизимига ҳамда банк соҳасидаги соф техник сабабларига кўра, унинг қийматига таъсир кўрсатмас-лиги лозим.

Пул қийматининг тушиб кетиши иқтисодиёт соҳасида кўнгилсиз оқибатларни келтириб чиқариши мумкин эди.

иккинчидан: МДХ доирасида ҳар хил валюталар муомилада бўлган бир пайтда, пулнинг бу шароитга мослашиши ва унинг қийматини аниқлайдиган вазият вужудга келиши зарур эди. Миллий пулни бирданига муомилага киритиш корхоналарнинг рубллик ҳисобларини СЎМлик ҳисобларга айлантириш заруриятини туғдирар, бу эса МДХ мамлакатлари корхоналари ўртасидаги хўжалик алоқаларига раҳна солар эди. Рублда давлатлараро ҳисоб-китоб қилиш имконияти мавжуд бўлган даврда сўм-купоннинг жорий этилиши ўзаро хўжалик алоқалари узилиб қолишининг олдини олди.

Қирғизистон ўз миллий валютасини жорий этганда мана шу ҳолни ҳисобга олмаган эди.

учинчидан: Миллий пулга босқичма-босқич ўтиш ижтимоий талофатларни камайтиради. Ҳар қандай пул ислоҳоти, хусусан нархлар эркин ёки эркинликка яқин бўлган шароитда ёки мусодара тариқасида ҳам бўлади. Масалан, пул 1:10 ёки 1:100 нисбати билан алмаштирилган тақдирда ҳам, нарх-наво айнан шу нисбат даражасидан пастга тушмайди. Ҳар қандай пул ислоҳотида ҳам нарх-навонинг ўсиши рўй беради. Пул алмашиш нисбати қанча баланд бўлса, аҳоли жамғармасининг пасайиши шунча юқори бўлади. Бирга бир нисбатида алмаштирилгандагина, аҳоли кам жабр кўриши мумкин.

Ўзбекистон Ҳукумати халқ учун қулай бўлган ана шу ягона йўлдан борди. Биздан аввал миллий валютасини жорий қилган республикалардан ҳар хил йўллар билан оқиб келаётган, мол билан таъминланмаган қоғоз пулларнинг кўпайиб кетганини ҳисобга оладиган бўлсак, бирданига миллий валютани жорий этиш, унинг салмоғини жуда тушириб юборган бўларди. Рубль билан 1:1 нисбатида алмаштириш эса пулимизни бирданига қадрсиз қилиб қўяр эди. Миллий валютага СЎМ-купон орқали босқичма-босқич ўтиш аҳолини ҳам, бўлажак ўзбек СЎМини ҳам ҳеч нарса билан таъминланмаган рубль босқинидан муҳофаза қилади.

Ўзбек СЎМини жорий қилиш зарурияти. Собик Иттифоқ парчаланиб кетганидан сўнг МДХдаги мамлакатлар ўртасида ягона пул бирлигини сақлаб қолишга асло ҳожат қолмади. Айни пайтда давлатлар мустақил молиявий сиёсат юрита бошлади.

Бундай шароитда:

биринчидан, республикаларда молия соҳасида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни олдиндан билиш мушкул бўлиб қолди;

иккинчидан, нақд пулсиз маблағ ҳаракати билан боғлиқ тўловлар анча чекланди;

учинчидан, минтақалараро фоиз меъёрлари ўртасидаги фарқ кучайди;

тўртинчидан, пул қадрсизлана бошлади;

бешинчидан, Россия Марказий банки томонидан МДХ мамлакатларини нақд пул ва кредитлар беришнинг мунтазам-лигига риоя қилинмагани, маблағ етишмаслиги ва иқтисодий фаолиятда беқарорликка олиб келди;

олтинчидан, турли республикаларда пулни ҳар хил даражада қадрсизланиши, минтақада истеъмол молларини камайтириб юборди;

еттинчидан, Ҳукуматлар ўртасида ишонч ва ҳам-жиҳатлик йўқлиги, шунингдек, унчалик муҳим бўлмаган маса-лалар бўйича хатти-ҳаракатлар аҳволни баттар оғирлаштирди.

Юзага келган шароит мустақил давлатларнинг, шу жумладан Ўзбекистоннинг ўз миллий пулини, яъни СЎМни жорий этишни тақозо қилди.

Шу тариқа ўзбек СЎМи дунёга келди. СЎМни жорий этишда Ўзбекистон ўзи танлаган йўлдан борди.

Ҳар қандай давлатнинг пул тизими ҳуқуқий тартибга солишнинг объекти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-модда-сига биноан Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул кредит тизимига эга.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида пул сиёсатини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг роли жуда ҳам каттадир. Пул тизими ҳамда пул муомиласини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасида пул тизими-бу республикада пул муомиласини ташкил этиш шакл ва усулларини ҳуқуқий тартибга солиш демакдир.

Демак, пул тизими конституцион мақомга эга. Пул тўғрисидаги конституцион меъёрлар, бир вақтнинг ўзида конституцион (давлат) ҳуқуқининг ҳам, молия ҳуқуқининг ҳам меъёри ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида пул комплекс равишда, яъни турли ҳуқуқ соҳалари билан тартибга солинади. Жумладан, молия ҳуқуқи меъёрлари Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ҳолатини белгилаб беради. Бундан ташқари, молия ҳуқуқи меъёрлари ёрдамида пулнинг нормал функцияланиши, яъни пул бирликларининг тўлов қобилияти, нақд пул бирликлари муомиласи тартиби, ҳисоб-китобларни ташкил этиш асослари ва бошқалар таъминланади. Фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари пулга (пул бирликлари) бўлган мулкчиликни, фуқаролик-ҳуқуқий характеридаги битимлардаги ҳисоб-китобларни тартибга солади. Маъмурий ҳуқуқ меъёрлари пул тизими соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликни тартибга солади. Жиноят ҳуқуқи меъёрлари эса, пул тизимига қарши қаратилган жиноятлар учун жавобгарликни тартибга солади.

Шундай қилиб, давлатнинг пул тизимига ҳуқуқнинг деярли барча соҳалари таъсир кўрсатади.

Пул тизимига бағишланган махсус молиявий-ҳуқуқий меъёрлар "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғриси-да"ги қонунда кўрсатиб ўтилган. Бундан ташқари пул тизими тааллуқли бўлган баъзи бир меъёрлар Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонунида, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида ва бошқа бир қанча қонунчилик актларида кўрсатиб ўтилган.

Пул тизими функцияланишини таъминловчи молиявий-техник масалалар, яъни пул бирликларини яшаш, уларни ўтказиш, сақлаш ва инкассация тартиби, пул бирликларининг захира жамғармаларини ташкил этиш, тўлов қобилияти хусусиятлари ва тартибини ўрнатиш, шикастланган пул белгиларини алмаштириш ва муомиладан чиқариш ва бошқалар қонун асосида чиқариладиган Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий актлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси пул тизими бир неча элементлардан ташкил топган. Пул тизими элементлари жумласига қуйидагилар киради:

- расмий пул бирлиги;
- нақд пул эмиссиясининг тартиби;
- пул муомиласини ташкил этилиши ва тартибга солиниши.

Ўзбекистон Республикасининг расмий пул бирлиги СЎМдир. Бир сўм юз тийиндан иборат. Сўм Ўзбекистон Республикасида ягона, чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июнда эълон қилинган "Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини муомилага киритиш тўғрисида"ги Фармонида биноан 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомилага киритилди.

Ўзбекистон Республикасининг Миллий валютаси - "СЎМ" Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 СЎМ, 1996 йилдан бошлаб 200 СЎМ, 1999 йилдан бошлаб 500 сўм ва 2001 йилдан бошлаб 1000 сўм бўлган банк қоғоз пуллари, 1, 3, 5, 10, 20, 50 "тийин" ва 1, 5, 10, 25, 50 "СЎМ" бўлган металл тангалар нақд пул муомиласига чиқарилди. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида банкнотлар ва тангалар кўринишидаги пул белгиларини муомилага чиқаришда мутлоқ ҳуқуққа эга, уларни қалбакилаштириш ва ноқонуний тарзда тайёрлаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодини пул-кредит тар-тибига солиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки: захираларнинг мажбурий меъёрларини, кредитлар бўйича ставкаларни белгилайди; тижорат банклари учун иқтисодий нормативларни ўрнатади; қимматли қоғозлар билан боғлиқ бўлган операцияларни амалга оширади ва бошқалар.

"Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги қонунга биноан Марказий банк, Ҳукумат билан ҳамкорликда, пулнинг мустаҳкамлигини таъминлашга қаратилган ягона давлат кредит-пул сиёсатини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Пул муомиласи - бу пулнинг нақд пул ва нақд пулсиз шаклдаги ҳаракати бўлиб, товарлар муомиласига хизмат қилади.

Юқоридаги таърифдан кўриниб турибдики, пул муомиласининг икки тури мавжуд: а) пулнинг нақд пул шаклида, яъни пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) шаклидаги муомиласидир. Бунда тўлов воситаси бўлиб бир субъектнинг иккинчи субъектга маълум бир товар, иш ёки хизмат учун ва қонунда белгиланган бошқа ҳолларда (масалан, жарима) бериладиган реал пул бирликлари ҳисобланади;

б) пулнинг нақд пулсиз шаклдаги муомиласи. Пулнинг нақд пулсиз шаклдаги ҳаракати - бу бир субъектнинг банкдаги счётидан иккинчи субъектнинг ўша банкдаги ёки бошқа банкдаги счётига маълум бир пул суммасининг ўтказилишидир.

Одатда фуқаролар ўртасидаги ёки фуқароларнинг ташкилотлар билан бўладиган муносабатларида нақд пул шаклидаги тўлов воситаси қўлланилади, юридик шахслар ўртасидаги муносабатларда эса, асосан нақд пулсиз шаклдаги тўлов воситаси қўлланилади. Юридик шахслар баъзи ҳолларда (масалан, иш ҳақини тўлаш) нақд пул шаклидаги тўловларни амалга оширишлари мумкин.

Пул массаси - бу муомилада бўлган пул бирликлари; юридик шахслар ва фуқароларнинг банкдаги счётларида ва омонатларида сақланадиган пул маблағлари; банкларнинг пул мажбуриятларидир.

Пул тизими ривожланган давлатларда нақд пулсиз шаклдаги тўлов маблағлари ҳар қандай вақтда нақд пулга ва аксинча, нақд пул нақд пулсиз шаклга алмаштирилади.

Нақд пул муомиласининг ҳуқуқий асослари

Нақд пул муомиласи уларнинг эмиссиясидан, яъни пул бирликларини муомилага чиқаришдан бошланади.

"Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги қонунга биноан нақд пул эмиссияси (муомиласи) ва уларни ташкил этиш, пул маблағларини муомиладан қайтариб олиш Марказий банк томонидан амалга оширилади.

Муомилада бўлган банкнотлар ва тангалар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қатъий мажбуриятлари ҳисобланади ва унинг жамики активлари билан таъминланади. Шунинг билан бирга Марказий банк йўқ қилиб юборилган, йўқотилган, қалбаки, ясама ва қонуний кучини йўқотган банк-нотлар ва тангаларнинг ўрнини қопламайди.

Марказий банк банкнотлар ва тангаларнинг намуна-ларини, шунингдек уларнинг дизайнини Ўзбекистон Респуб-ликаси Олий Мажлисининг Кенгаши билан келишган ҳолда тасдиқлайди. Банкнот ва тангаларнинг дизайни Марказий банкнинг мулки ҳисобланади. Марказий банк янги намуналардаги банкнот ва тангалар муомилага чиқарилиши тўғрисидаги ахборотни, шунингдек уларнинг тавсифини оммавий ахборот воситаларида эълон қилади.

Банкнотлар ва тангаларни қалбакилаштиришдан сақлаш мақсадида, вақти-вақти билан уларнинг модификацияси амалга оширилади.

Нақд пул муомиласини таъминлаш мақсадида янги қийматдаги пул бирликлари чиқарилиши мумкин.

Муомилада бўлган нақд пул таркиби ҳамда нақд пул билан амалга ошириладиган ҳисоб-китобларнинг тўхтовсиз олиб борилиши учун Марказий банк жавобгар бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида нақд пул шаклида қўйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилиши мумкин:

- корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг аҳоли билан ҳисоб-китоблари;
- товар ва озиқ-овқат бозорларида маълум бир фуқаролар ўртасидаги ҳисоб-китоблар;
- аҳолининг молиявий-кредит органлари билан бўладиган ҳисоб-китоблари;
- маълум бир чегара доирасида корхоналар, ташкилотлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар.

Бозор иқтисодиёти ва банк тизими ривожланган давлат-ларда нақд пул шаклида ҳисоб-китобларни амалга ошириш - бутун пул муомиласининг 3-8 фоизидан ошмайди. Бу давлатларда хизматчиларнинг ва бошқа ходимларнинг иш ҳақлари банкдаги тегишли ҳисоб рақамларига ўтказилади. Масалан, АҚШда-1 фоиз; Англияда-10 фоиз; Францияда - 10 фоиздан камроқ; Канадада - 5 фоизга яқин аҳоли иш ҳақини нақд пул шаклида олишади холос.¹

Одатда, аҳолининг товарлар (ишлар, хизматлар) учун ҳисоб-китоблари, аксарият ҳолларда, нақд пулсиз шаклда, яъни: ҳисобдан-ҳисобга ўтказиш, чеклар, кредит ва магнит карточкалари орқали амалга оширилади.

Нақд пул муомиласининг асоссиз кенгайиши мамлакат иқтисодиётида пулнинг тақчиллигини ва иқтисодиётнинг молиявий мувозанати бузилишини келтириб чиқариши мумкин.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг ҳуқуқий асослари

Нақд пулсиз шаклдаги пул момиласида-тегишли муноса-батлар субъектлари ўртасида тўлов воситаси сифатида реал пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) иштирок этмайди. Бундай муносабатларда асосан ўзига хос символлар, яъни пул массаси муомиласи тўғрисидаги рақамли ёзувлар фойдаланилади.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг асосий уч тури мавжуд бўлиб, буларнинг биринчиси - бу юридик ёки жисмоний шахснинг банкдаги (бошқа кредит муассасасидаги) ҳисоб рақамидан бошқа юридик ёки жисмоний шахснинг шу банкдаги ёки бошқа банкдаги (кредит муассасасидаги) ҳисоб рақамига маълум бир пул суммасини ўтказиш тўғрисидаги кўрсат-масидир.

Юридик ёки жисмоний шахслар ўз маблағларини банкларда ёки бошқа кредит муассасаларида очилган счётларда (ҳисоб-китоб, жорий ва бошқа счётларда) сақлайдилар.

Ҳозирги вақтда нақд пулсиз шаклдаги тўловларни амалга оширишда электрон курилмалардан кенг фойдаланилмоқда. Бу электрон курилмаларининг қулайлик томонлари шундаки, улар ёрдамида нафақат бир ҳудуд миқёсида, балки бутун мамлакат, ҳатто халқаро маконда ҳисоб-китоблар тўғрисидаги тегисли маълумотлар қисқа муддатларда берилади.

Бошқа давлатлар сингари Ўзбекистон Республикасида ҳам нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласидан фойдаланиш яхши йўлга қўйилиши лозим. Чунки, нақд пул муомиласида пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) яроқсиз ҳолга келиши (эскириши) мумкин ва уларни янгиси билан алмаштиришга тўғри келади. Бундан ташқари, нақд пул бирликларини (банкнотлар ва тангаларни) инкассация қилиш, сақлаш ва ташиш қўшимча харажатларни талаб этади. Нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китоблар эса, бундай камчиликлардан ҳолидир. Нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларнинг таннархи банкнотлар ва тангалар муомиласининг таннархига қараганда катта эмас. Шу сабабли давлатлар-баъзи бир нақд пул иштирокидаги ҳаракатларни амалга оширишни тақиклаб, нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларни йўлга қўядилар.

Нақд пулсиз шаклдаги тўловларни амалга ошириш бир қанча меъёрий актлар билан тартибга солинади. Асосий меъёрий ҳужжат - бу Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1998 йил 20 апрелда 60-сон қарори билан тасдиқ-ланган нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китоблар тўғрисидаги Низомдир. Бу Низомда ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби, муддатлари ва бошқалар кўрсатиб ўтилган. Низомга кўра нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларнинг ташкилий-техник ва техник-ҳукукий кўринишлари Марказий банк томонидан ўрнатилади.

Бундан ташқари, нақд пулсиз шаклдаги тўловлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг 1994 йил 11 июлдаги 356-сонли "Муомиладаги нақд пулларни камайитиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида"ги1 ҳамда 1995 йил 26 январдаги 21-сонли "Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни нормаллаштириш, уларнинг ўз вақтида амалга оширилиши учун масъулият-ни ошириш ва тўлов интизомини мустаҳкамлаш чора-тадбир-лари тўғрисида"ги2 қарорлари билан ҳам тартибга солинади.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг иккинчи тури - бу векселлар ва бошқа шунга ўхшаш пул мажбуриятлари ёрдамида ҳисоб-китоб қилишдир.

Векселлар уларда кўрсатилган муддат келганда вексел берувчи муайян пул суммасини вексел эгасига (вексел олувчига) сўзсиз тўлаши лозим бўлган мажбуриятдан гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир.

Векселлар хазина ва тижорат векселларига, оддий ва юбориладиган векселларга бўлинади.

Векселларни чиқариш ҳамда уларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Молия вазирлиги билан биргаликда белгилайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласида векселларнинг қўлланилиши вақтинча тўхтатиб қўйилган.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг учинчи тури - бу банкларнинг кредит карточкаларидир. Бу карточкалар ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбир-лари тўғрисида"ги 1994 йил 21 январдаги Фармони¹ билан Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки зиммасига "VISA" дебет ва кредит карточкаларини муомилага чиқаришни жадаллаштириш вазифаси юклатилди.

Кредит карточкаларининг қулайлик томонлари шундаки, уни махсус ҳисоб-китоб қурилмасига қўйиб, карточка эгаси ҳисоб рақами жойлашган банк билан зудлик билан алоқа ўрнатади ҳамда карточка эгаси ҳисоб рақамидан товар сотган, хизмат кўрсатган шахснинг ҳисоб рақамига маълум бир пул суммаси ўтказилади. Бундай ҳисоб-китобларда нақд пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) иштирок этмайди.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура: Т-1.–Т.: Ўзбекистон 1996
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-5.–Т.: Ўзбекистон, 1997
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида:Т-6.–Т.:Ўзбекистон,1998
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон,1999.
8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз: Т-8.–Т.: Ўзбекистон, 2000
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз: Т-9.–Т.: Ўзбекистон, 2001
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.Т.10-Т.: “ Ўзбекистон”, 2002
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11-Т.: “ Ўзбекистон”, 2003
12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12-Т.: “ Ўзбекистон”, 2004
13. Каримов И.А. «Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди». Т., “Ўзбекистон” НМИУ
14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13-Т.: « Ўзбекистон”, 2005
15. Каримов И.А. “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий қадрият» Т.: «Ўзбекистон», 2005
16. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. –Т.: Ўзбекистон, 2007
17. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. –Т.: Ўзбекистон, 2008.
18. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Т.: Ўзбекистон. 2008
19. Каримов И.А. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент. 2009
20. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс этириш. Тошкент. Ўзбекистон. 2009
21. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш - устувор мақсадимиздир. Тошкент. Ўзбекистон. 2010. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза).
22. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир (2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза).
23. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. –Т.: “Ўзбекистон”, 2009

24. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза) Т. Ўзбекистон, 2010

25. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. (2010 йилнинг асосий яқунлари ва 2011 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза). 2011 йил 22 январь. Халқ сўзи.16-сон.

26. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. «Ўзбекистон», 2011

Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. “Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 02.09.1993 й. 918-ХП-сонли Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш Ахборотномаси 1993 й.
3. “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 21.12.1995 й. 154-І-сонли Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1995 й. 12-сон, 247-м.
4. “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 25.04.1996 й. Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996 й. 5-6-сон, 54-м.
5. “Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 25.04.1996 й. 218-І-сон Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996 й. 5-6-сон, 56-м.
6. “Бюджет тизими тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 14.12.2000 й. 158-ІІ-сон Қонуни билан тасдиқланган. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2001 й. 1-2-сон, 6-м.

Махсус адабиётлар:

1. Бельский К.С. Финансовое право. М., Юрист, 1995 г.
2. Финансовое право. Учебник под ред. О.Н. Горбуновой, М., «Юрист» 1996 г.
3. Финансовое право. Учебник под ред. И.И. Химичёвой, М., «БЕК» 1996 г.
4. Грачева Е.Ю. Соколова Э.Д. «Финансовое право», учебное пособие. М., Новый юрист, 1998 г.
5. Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳукуқи. Дарслик. Тошкент, Меҳнат 1999 й.
6. Грачева Е.Ю. Соколова Э.Д. «Финансовое право», учебное пособие. М., Юристъ, 2001 г.
7. Ли А. Ўзбекистон Республикасининг молия ҳукуқи. Дарслик. / Масъул муҳаррир: М.Ҳ.Рустамбоев. - Т.: ТДЮИ, 2004. - 398 б.
8. Хван Л.Б. Солиқ ҳукуқи. Дарслик. - Т.: Консаудитинформ, 2001
9. Бекмуратов Т. Қимматли қўғозларнинг ҳукуқий жиҳатлари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд, 2001. – 54 б.